

Priestorové aspekty chudoby a sociálneho vylúčenia¹

Roman Džambazovič²

Katedra sociológie, Filozofická fakulta, Univerzita Komenského v Bratislave

Spatial Aspects of Poverty and Social Exclusion. The interest of the Slovak sociology in dealing with poverty and social exclusion has been rising steadily. Although the spatial aspect of poverty and social exclusion is one of the essential problems, the interest in it is only marginal. This study is trying to trace various spatial levels the poverty problem is connected with. It follows these aspects: 1. interregional disparity concentrating on social-spatial marginal regions; 2. intercommunity disparity; 3. local disparity. Within each level the author presents recent theoretical and indicative referential frames filling them with analysis of the data accessible in the Slovak Republic. The growth of social differentiation after 1989 goes hand in hand with spatial disparity. Interregional and interlocal disparities intensify; the most affected being social-spatial marginalized regions, smaller villages and spatial (also social) segregated communities, poor neighbourhoods in towns and villages. The study also analyses an extreme example of spatial disparity of segregated Roma settlements and warns of possible community and neighbourhood effect on intergenerational poverty transfer. Sociológia 2007, Vol. 39 (No. 5: 432-458)

Key words: *poverty; social exclusion; spatial aspects of poverty; regional and intercommunity disparity; social-spatial marginality; residential segregation; ghetto; community; neighbourhood effect; area effect*

Problematika chudoby a sociálneho vylúčenia sa v súčasnosti nechápe len ako nedostatok príjmu. Chudoba sa nevníma ako jednodimenzionálny sociálny jav. Všetci zainteresovaní – spoločenský vedci, tvorcovia sociálnej politiky, ako i samotní chudobní – si uvedomujú multidimenzionálnosť chudoby a vnímajú jej procesnú stránku. Táto skutočnosť sa odzrkadľuje v záujme o pochopenie priebehu procesu schudobnenia alebo sociálneho vylúčenia a o zachytenie rôznych dimenzií a podôb chudoby. Jedným z dôležitých problémov, ktorý nie je v spoločenskovednom výskume „nováčikom“ a objavuje sa so stále väčšou naliehavosťou, je priestorový aspekt chudoby a sociálneho vylúčenia. Chudoba je spojená aj s priestorom. Sprievodným javom sociálneho vylúčenia i chudoby je priestorové vylúčenie. *Prejavuje sa to zvýšenou koncentráciou vylúčených jednotlivcov a sociálnych skupín v určitých geografických priestoroch, resp. ich vylúčením z určitých priestorov.* Priestorom budem v tomto príspevku rozumieť: 1. geografické územie (región, kraj, okres), ktoré tvorí prirodzenú alebo politicky vytvorenú územnú jednotku; 2. vnútorne členenú vzťahovú štruktúru v rámci komunity či susedstva, t.j. spoločenstva ľudí žijúcich v rurálnom či urbánom prostredí a „ukotvenú“ v určitom špecifickom priestore/lokalite. Pokúsim sa poukázať na to, ako môže priestor (región a lokalita) vplyvať na sociálno-ekonomickú

situáciu ľudí, akými charakteristickými znakmi môžeme opísať rozdielne „priestory chudoby“ a ako ich môžeme skúmať. Za pomoci tohto referenčného rámca poskytnem aspoň čiastočnú analýzu vybraných priestorových aspektov chudoby a sociálneho vylúčenia na Slovensku.

V období socializmu existovala politicky podmienená snaha o vyrovnanie ekonomických, a teda aj sociálnych rozdielov medzi jednotlivými regiónmi a oblasťami Slovenska (resp. bývalého Československa). Táto snaha bola z niekoľkých hľadísk čiastočne úspešná, avšak niekoľko dekád homogenizačných tendencií značne poznamenalo podobu sociálno-priestorovej štruktúry regiónov, miest a obcí. Transformácia po roku 1989 v podmienkach Slovenskej republiky so sebou prináša napríklad nárast sociálnej diferenciacie a zvyšovanie sociálnych nerovností, ktoré sa postupne začínajú odrážať aj v priestorovej diferenciacii. Zaznamenávame rozdielne priestorové dopady spoločenských, ekonomických a politických zmien, ktorých sprievodným javom sú prehľbujúce sa medziregionálne či medzilokálne rozdiely. Prax ďalších štátov Európy pritom opakovane poukazuje na nebezpečenstvo uzatvárania sociálne slabších skupín do rôzne utváraných foriem „sociálneho a priestorového apartheidu“ (Burjanek 1997b), ako i na negatívne dôsledky regionálnych disparít a prehľbujúce sa rozdiely medzi rozvinutými a nerozvinutými regiónmi. Vznik a existencia „chudobných priestorov“ je jedným z možných zdrojov ohrozenia rozvoja a narušenia sociálnej kohézie. Sledovanie regionálnych a lokálnych diferencií z hľadiska boja proti chudobe a sociálnemu vylúčeniu je práve preto nielen veľkou výzvou pre národnú i regionálnu politiku, ale stáva sa aj jednou z dôležitých súčastí regionálnej politiky celej Európskej únie.

Regionálny charakter chudoby

Množstvo publikácií na základe analýz dostupných údajov zdôrazňuje neustále pretrvávajúce a zvyšujúce sa regionálne disparity na Slovensku tak na úrovni krajov, ako i okresov. (Gajdoš – Pašiak 2006; Michálek 2004a, 2004b; Gajdoš 2004; Kling 2002; Krivý – Feglová – Balko 1996; Falt'an – Gajdoš – Pašiak 1995a) Dochádza k prehľbovaniu sociálno-ekonomických diferencií a k zmenám pozícií regiónov na kontinuu centrum–periféria (rozvinutý–nerozvinutý, marginalizovaný–nemarginalizovaný), a to najmä v dôsledku značne odlišných „štartovacích pozícií“, z ktorých vstupovali regióny Slovenska do transformačného procesu (Gajdoš 2004: 54), ako i následného vývoja v posttransformačnom období. Sprievodným javom narušenia sociálno-priestorovej rovnováhy je koncentrácia sociálnych a ekonomických problémov v určitých územiach a regiónoch. Tieto územné jednotky vyznačujúce sa kumuláciou mnohých znevýhodnení môžeme považovať za mnohonásobne *sociálno-priestorovo marginalizované územia.*

Regionálnu diferenciaciu môžeme charakterizovať ako špecifický druh priestorovej diferenciacie, ktorú ovplyvňujú prvky prírodného, technického, sociál-

¹ Predložený text bol pripravený v rámci projektu Priatelia Zeme-CEPA, ktorý finančne podporil Fridrich Ebert Stiftung, zastúpenie v SR.

² Korešpondencia: Mgr. Roman Džambazovič, PhD., Katedra sociológie FF UK v Bratislave, Gondova 6, 818 01 Bratislava, Slovenská republika. Tel.: +421-2-5924 4371, fax: +421-2-5996 6016. E-mail: dzambazovic@fphil.uniba.sk

neho a kultúrneho charakteru. Proces regionálnej diferenciácie zahŕňa predovšetkým:

1. vnútrosídlnú diferenciáciu, ktorá je obsiahnutá v sídle ako celku (lokálna úroveň diferenciácie sídiel),
2. medzisídlnú diferenciáciu (sídlná rozmanitosť – diverzita), ktorá je často zreteľne priestorovo odlišená ako rurálne a urbánne sídla,
3. medziregionálnu diferenciáciu. (Pašiak 2005)

Napriek tomu, že Slovensko je v rámci EÚ rozlohou relatívne malým štátom, vyznačuje sa veľkými regionálnymi rozdielmi z hľadiska sociálno-ekonomickej úrovne. Pri vymedzení dosiahnutej sociálno-ekonomickej úrovne regiónov sa môžeme oprieť o pomerne prepracovanú metodiku a využíva sa veľké množstvo rozmanitých indikátorov. Pre možnú medzinárodnú komparáciu sa najčastejšie využívajú napríklad hodnota HDP, úroveň nezamestnanosti, saldo migrácie, dosiahnutá životná úroveň, starnutie populácie, rozsah pracovných príležitostí, vzdelanostná úroveň, veľkosť investícií do územia. Podobne aj laekenské indikátory a ich sledovanie na regionálnej úrovni umožňujú robiť komparácie v rámci štátov EÚ (bližšie pozri Verma – Betti – Lemmi – Mulas – Natilli – Neri – Salvati 2003) a na úrovniach jednotlivých regiónov SR pri sledovaní rôznych mier chudoby a sociálneho vylúčenia. Na úrovni NUTS 2³ sa ukazuje už dlhodobo znevýhodnená pozícia oblasti východného Slovenska. Ak si zoberieme napríklad ukazovateľ hrubého domáceho produktu (HDP) na obyvateľa, bratislavský región presahuje už od konca 90. rokov 20. storočia priemernú úroveň EÚ. Ostatné regióny Slovenska však nedosahujú ani polovicu priemeru štátov EÚ. Najnižšiu mieru vykazuje práve spomínaný región východného Slovenska, ktorého HDP na obyvateľa podľa zatiaľ posledných známych údajov/meraní (rok 2004) dosahoval iba 42,3% priemeru EÚ⁴ (podľa Eurostatu). Úroveň nezamestnanosti je ďalším veľmi dôležitým indikátorom vypovedajúcim o sociálno-ekonomických podmienkach určitého územia a aj ona poukazuje na výrazné regionálne rozdiely. Bratislavský región dosahuje dlhodobo úroveň, ktorá ho zaraďuje medzi jednu štvrtinu najlepších regiónov EÚ z hľadiska nízkej miery nezamestnanosti⁵. Naopak v regióne východného Slovenska vykazuje miera nezamestnanosti najvyššie hodnoty medzi regiónmi EÚ⁶. Kým z hľadiska vývoja miery nezamestnanosti je v štátoch EÚ možné sledovať v posledných rokoch trend znižujúcich sa

³ Štatistická územná jednotka (NUTS – The Nomenclature of Territorial Units for Statistics) je štandardou hierarchického členenia územných oblastí štátov EÚ. Toto delenie nemusí nevyhnutne zodpovedať administratívne deleniu štátu. V minulosti používané úrovne NUTS 4 a NUTS 5 sa neskôr premenovali na LAU 1 resp. LAU 2 (Local Area Units). Štatistické územné jednotky sú určené na Slovensku takto: NUTS 1 (územie celého štátu), NUTS 2 (oblasť – bratislavský región, západné, stredné, východné Slovensko), NUTS 3 (kraj), LAU 1 (okres), LAU 2 (obec).

⁴ Pre úplnosť údajov: západné Slovensko – 52,7%, stredné Slovensko – 46,7% a bratislavský región – 129,3%.

⁵ Vykazovanej podľa metodiky Eurostatu.

⁶ Vyššiu nezamestnanosť ako na východnom Slovensku nachádzame už len v troch francúzskych zámorských územiach (Reunion, Guadeloupe a Guyana). Po prijatí ďalších členských krajín EÚ sa k nim pridávajú územia Bulharska či Rumunska.

regionálnych rozdielov, na Slovensku je situácia opačná. Badateľný trend rastúcich rozdielov. Sledovanie miery nezamestnanosti na úrovni krajov (NUTS 3)⁷ a okresov Slovenska (NUTS 4) ešte zreteľnejšie poukazuje na výraznejšie rozdiely. Kým napríklad v najvýkonnejších okresoch SR (išlo výlučne o bratislavské okresy⁸) miera nezamestnanosti bola okolo 5%, v najzaostalejších okresoch sa miera evidovaných nezamestnaných blížila k hranici 40%⁹. Územné jednotky s najvyššou mierou nezamestnanosti majú zároveň najvyšší podiel osôb v hmotnej núdzi (poberateľov dávok a príspevkov v hmotnej núdzi). Napríklad v roku 2006 bol podiel obyvateľov v systéme pomoci v hmotnej núdzi v Košickom kraji – 12,5%, v Banskobystrickom kraji – 10,8% a v Prešovskom kraji – 10,0%. Najnižší podiel (1,2%) bol naopak v Bratislavskom kraji. (*Správa o sociálnej situácii...* 2007)

Spomínané indikátory akoby odrážali len ekonomický aspekt pri hodnotení dosiahnutej úrovne vývoja určitej územnej jednotky. Slovenská sociológia však má dlhodobú tradíciu skúmania územných jednotiek a disponuje vysoko sofistikovanou a prepracovanou metodikou skúmania sociálno-priestorovej marginality území. Marginalita území sa identifikuje na základe analýzy demografických, sociálnych, ekonomických, kultúrnych, politických, infraštrukturálnych, civilizačných a environmentálnych faktorov. (Falt'an – Gajdoš – Pašiak 1995a) Poznatky a závery výskumov poukazujú na *dôležitosť skúmania multidimenzionálneho charakteru regionálnej, ako aj priestorovej diferenciácie* vo všeobecnosti.

Za najvýznamnejšie dimenzie sociálno-priestorovej marginality možno pritom považovať (podľa Falt'an – Gajdoš – Pašiak 1995a,b; Gajdoš – Pašiak 1995; Pašiak – Gajdoš – Falt'an 1998; Gajdoš 2004):

1. *Sociálno-ekonomická dimenzia*: vysoká miera (dlhodobej) nezamestnanosti, vysoký podiel poberateľov sociálnych transferov, slabé podnikateľské prostredie, nevýhodná štruktúra výroby (monoindustriálny alebo poľnohospodársky charakter), nevyhovujúca kvalifikačná a zamestnanecká/profesijná štruktúra populácie, nízky prílev zahraničných investícií, nízka tvorba pracovných miest, nevyhovujúci pomer a štruktúra voľných pracovných miest, nízky príliv zahraničného kapitálu, nižšie HDP na osobu, nižší priemerný príjem, štruktúra spotreby a výdavkov, nízka produktivita práce,
2. *Sociálno-demografická dimenzia*: „nepriaznivá, problémová“ demografická štruktúra populácie (prestarnuté obyvateľstvo alebo vysoký podiel detí), nevyhovujúci podiel medzi ekonomicky aktívnou a neaktívnou

⁷ Na úrovni krajov (NUTS 3) dosahovala podľa výberového zisťovania pracovných síl miera nezamestnanosti v roku 2006 v Bratislavskom kraji – 4,3%, v Banskobystrickom kraji – 21,1%, v Košickom kraji – 20,3% a v Prešovskom kraji – 18,1%.

⁸ Podobne ako v ostatných stredo európskych štátoch sa aj na Slovensku zvýraznilo postavenie hlavného mesta. (Kling 2002) Vo väčšine ekonomických činností a ukazovateľov vyniká centrálné postavenie Bratislavy.

⁹ V rámci okresov by diferenciácia bola ešte výraznejšia.

časťou populácie, nízka vzdelanostná úroveň, migrácia obyvateľstva s vysokým „ľudským potenciálom a kapitálom“ z regiónu, horší zdravotný stav, nižší vek dožitia, záporný migračný prírastok, nízka hustota osídlenia,

3. *Civilizačno-infraštruktúrna dimenzia*: bývanie (nevyhovujúci charakter a nízka kvalita bytového fondu, nedostatočná bytová výstavba, vysoký podiel neobývaných bytov), slabá technická infraštruktúra (nízka miera plynofikácie, telefonizácie, napojenosti na ústredné kúrenie, kanalizáciu), slabá dopravná sieť a infraštruktúra – nákladnejšia výroba, podiel rurálnych a segregovaných území, nízka úroveň aj sociálnej infraštruktúry (menšia možnosť kvalitného vzdelávania, spoločenského a kultúrneho využitia), nízka informačná a ekologická vybavenosť, nedostatočné zapojenie do medzinárodnej spolupráce,
4. *Samosprávna a organizačná dimenzia*: nízka schopnosť adaptácie, značná absencia sociálnych subjektov schopných i ochotných prevziať iniciatívu a zodpovednosť pri aktivizácii a hľadaní východísk z marginality,
5. *Etnicko-kultúrna dimenzia*: etnicky heterogénna štruktúra obyvateľstva s vysokým zastúpením rómskej populácie, konfesijná štruktúra, autochtónnosť,
6. *Sociálno-priestorová dimenzia*: marginalizované regióny sú iba zriedkavo vnútorne celé marginálne – sleduje sa rozloženie marginálnej pozície.

Ako vidíme, sociálno-priestorová marginalita nepriamo vypovedá o mnohých príčinách aj dôsledkoch chudoby.

Z uvedených analýz vyplýva záver, že v územnom rozložení sociálno-priestorovej marginality na Slovensku je základná severo-južná polarizácia. Severné a južné pohraničie predstavujú najrozsiahljšie a najproblémovejšie marginálne územia Slovenska (aj keď tvoria odlišné a špecifické typy marginality). Diverzita sociálnej štruktúry regiónov je deformovaná veľkými disparitami v rozložení pracovných miest, finančného, spoločenského, ľudského, sociálneho a kultúrneho kapitálu. V zaostávajúcich regiónoch dochádza ku kumulácii tejto kapitálovej nedostatočnosti a celý región sa dostáva do *sociálno-ekonomickej exklúzie a marginalizácie*¹⁰. Sociálnu štruktúru týchto regiónov ovplyvňuje vysoká miera nezamestnanosti a v dôsledku toho aj nižšia kvalita života¹¹. Takéto regióny sa charakterizujú aj ako *regióny chudoby*. Spomínané regióny sú však iba zriedka problémové ako celok. Vnútroregionálne rozloženie problémovosti je situované najmä do dedinských sídiel alebo špecifických častí miest. Väčšinou ide o väčšie

skupiny sídiel, ktoré sú lokalizované na hraniciach regiónu, resp. v zázemí mestských sídiel, najmä okresných miest.

Z hľadiska regiónov ide iba zriedkavo o izolované regióny. Ide o regionálne zoskupenia, ktoré utvárajú akoby ucelené pásma marginality na Slovensku. Relatívne vysokú mieru chudoby vytvára najmä východoslovenský makroregión chudoby. Tento spolu s pásom okresov na južnom Slovensku¹² tvorí súvislé územie charakterizované značnou chudobou a sociálnou problémovosťou, prejavujúcou sa vysokým počtom nezamestnaných a vysokým zastúpením dlhodobo nezamestnaných, rastom počtu sociálne odkázaných, nízkymi príjmami ekonomicky aktívneho obyvateľstva či nízkym ekonomickým rozvojom. (Gajdoš – Pašiak 2006) Priestorová marginalizácia je vlastne kumuláciou jedného alebo viacerých typov marginality v určitom území či lokalite. Analýzy taktiež dokumentujú, že Slovensko je diferencované prakticky na väčšine priestorových úrovní. Týka sa to rozdielov medzi mestom a dedinou, medzi okresmi, krajmi či oblasťami (regiónmi), čo dokumentuje, že *regionálny rozvoj na Slovensku zatiaľ smeruje k prehlbovaniu regionálnych disparít a nerovnováh*. (Gajdoš 2004)

Ilustráciou sledovania priestorovej charakteristiky chudoby na Slovensku je výsledok analýzy, ktorá vznikla na základe hodnotenia úrovne deprivácie v oblasti spotreby, materiálneho nedostatku a kvality života. (Pozri bližšie Michálek 2004a, 2004b, 2006) Na meranie úrovne chudoby v regiónoch boli vybrané indikátory, ktoré silne korelujú s chudobou: nezamestnanosť, nízka úroveň vzdelania, viacetné rodiny, jednorodičovské rodiny, preplnenosť bytu, absencia kúpeľne a auta¹³. Získané výsledky podávajú obraz priestorovej lokalizácie chudoby a poukazujú na pozíciu okresov z aspektu chudoby v regionálnej štruktúre SR. Chudoba na Slovensku sa vyznačuje vysokou priestorovou lokalizáciou. Z 2 883 obcí SR je chudobných 419 (14,5%). Chudobné obce sa nachádzajú v 43 okresoch, avšak viac ako polovica obcí je koncentrovaná len v 9 okresoch. Za okresy s najvyššou úrovňou chudoby môžeme považovať 16 okresov. Prevažná časť týchto okresov leží na východe republiky alebo v južnej časti stredného Slovenska. Okresy sa vyznačujú aj ďalšími znevýhodneniami, ktoré umocňujú ich marginalitu¹⁴.

Na základe komparácie výsledkov za identifikované chudobné obce s celonárodnými priemerami sa získali údaje o mnohých znakoch chudoby na Slovensku. (Michálek 2004a, 2006) Z hľadiska medzisídelnej diferenciacie sa ukázalo, že na

¹² Tento pás sa ťahá od Komárna až po Revúcu a tam sa napája na východoslovenský pás.

¹³ Vybrané indikátory nemajú rovnaký význam vo vzťahu k chudobe, a preto autor využil na určenie váhy *Metódu poradia*, ktorá hierarchizuje indikátory podľa ich vzájomnej dôležitosti. (Pozri Michálek 2004, 2006)

¹⁴ Ku skoro identickým výsledkom dospel Peter Gajdoš (2004, 2005) vo svojej sumárnej typológii priestorového rozloženia regionálnych typov na Slovensku. Na základe multidimenzionálneho zisťovania, ktoré zohľadnilo 11 problémových oblastí (faktorov) dôležitých z hľadiska rozvojového kontextu okresov SR, zistil, že väčšina najproblémovejších okresov bola na východnom Slovensku (70%) a na juhu stredného Slovenska. Prevažná časť z nich boli prihraničné okresy stredného a východného Slovenska, ktoré tvoria ucelené a značne rozsiahle územie.

¹⁰ Regionálna sociálno-ekonomická exklúzia sa charakterizuje ako hromadná deprivácia vyplývajúca z nedostatku osobných, rodinných, skupinových, sociálnych, ekonomických, kultúrnych regionálnych príležitostí pre uplatnenie sa v spoločenskom živote. Zvykne sa aj exaktne merať a jej vyjadrením je Index of Human Insecurity (IHI).

¹¹ Na meranie sa používajú indikátory kvality života či Human Development Index (HDI).

Slovensku prevažuje rurálna chudoba. Vyše 55,2% chudobných obcí totiž nemá ani 500 obyvateľov a takmer 80% ani 1 000 obyvateľov¹⁵.

Špecifické zisťovania zamerané na sledovanie dosiahnutej sociálno-ekonomickej situácie obyvateľov, na sledovanie chudoby (či sociálneho vylúčenia) taktiež potvrdzujú veľké regionálne disparity na území Slovenska. Dostupné údaje už v období socializmu ukazovali na veľký rozdiel v podiele chudobných v rámci vtedajších krajov. Vo Východoslovenskom kraji bol dlhodobo najvyšší podiel osôb a domácností žijúcich v biede a v chudobe¹⁶, pričom najnižší bol podiel osôb v takejto situácii v Bratislave. (Filipová –Tonhauserová 1991; Džambazovič 2006b) Postupne však v priebehu 70. a 80. rokov 20. storočia dochádza k znižovaniu diferenciácií predovšetkým v dôsledku vyrovnávania priemerných celkových čistých príjmov na člena domácnosti z hľadiska krajov. V 90. rokoch dochádza k narušeniu spomínaného vyrovnávania príjmov. A aj keď na Slovensku zatiaľ neexistujú kompatibilné časové rady¹⁷ ukazovateľov príjmového rozdelenia a chudoby, môžeme identifikovať niekoľko tendencií. S chudobou začínajú byť spájané predovšetkým nie demografické charakteristiky a štruktúra domácnosti, ale dosiahnuté vzdelanie osoby stojacej na čele domácnosti, jej zamestnanecký status, resp. postavenie na trhu práce a lokalita bydliska domácnosti (na jednej strane región a na strane druhej vidiecka alebo mestská oblasť), ktoré sa vzájomným pôsobením posilňovali. (Džambazovič 2006a) Všetky nasledujúce zisťovania potvrdili regionálny a priestorový aspekt chudoby a diferencované rozdelenie úrovne (výšky a štruktúry) príjmov domácností cez skúmanie miesta bydliska. Napríklad najviac domácností s nízkymi priemernými peňažnými príjmami na osobu/mesiac bolo podľa posledného Mikrocenzu 2003 v Prešovskom kraji¹⁸. (Horecký – Kováčová 2004a, b) Štruktúra príjmov sa taktiež regionálne diferencuje. V priemere z čistých peňažných príjmov tvorili pracovné príjmy 69,0%, sociálne príjmy 26,9% a ostatné príjmy 4,1%. Ak zostaneme pri porovnaní spomínaných dvoch krajov, tak v Bratislavskom bol podiel pracovných príjmov 72,1% a sociálnych 23,9%. V Prešovskom kraji bol podiel pracovných príjmov 66,6% a sociálnych príjmov 28,5%. Rozdiel v priemerných príjmoch v jednotlivých krajoch sa premietol i do štruktúry intervalového rozdelenia domácností podľa čistého mesačného príjmu na osobu.

Podľa štatistického zisťovania EÚ SILC 2005 sa na Slovensku nachádzalo pod hranicou chudoby 13,3% obyvateľstva. Najchudobnejším krajom Slovenska bol

¹⁵ Pozornosť sa sústreďovala napríklad aj na etnický, rodový či vekový aspekt lokálnej a regionálnej priestorovej dimenzie chudoby.

¹⁶ Domácnosti, ktorých príjem sa nachádzal v rozmedzí medzi 42 až 56% priemerných príjmov, žili v pásme sociálneho minima (chudoby) a tie, ktorých príjmy nedosahovali hladinu 42%, v pásme existenčného minima (biedy).

¹⁷ Počas existencie samostatnej Slovenskej republiky boli do roku 2005 uskutočnené tri štatistické zisťovania zachytávajúce príjmy domácností a jednotlivcov Mikrocenzus 1997 (údaje za rok 1996), Mikrocenzus 2003 (údaje za rok 2002) a EÚ SILC 2005 (údaje za rok 2004), pričom v dôsledku zmien metodiky nie je zaručená ich kompatibilita.

¹⁸ Priemerný čistý príjem na osobu bol v Prešovskom kraji 6 038 Sk v porovnaní s 7 988 Sk v Bratislavskom kraji.

Prešovský kraj s viac ako 21,3% zastúpením obyvateľstva pod hranicou chudoby¹⁹. Na druhej strane v Bratislavskom kraji sa pod hranicou chudoby nachádzala najmenšia časť obyvateľstva, a to iba 7,8%. Je ale veľmi dôležité poukázať na skutočnosť, ktorá opäť dokazuje, že ani najrozvinutejšie časti Slovenska nie sú jednoliatym regiónom blahobytu. Hoci sa v Bratislavskom kraji zistil najnižší rozsah chudoby, tí, čo sú chudobní, sa nachádzajú hlboko pod hranicou chudoby²⁰. (Pozri tabuľku č. 1)

Tabuľka č. 1: Chudoba v jednotlivých krajoch Slovenskej republiky (v %)

Kraj	Podiel osôb pod hranicou chudoby	Hĺbka chudoby	Závažnosť chudoby
Bratislavský	7,8	4,4	12,1
Trnavský	10,9	3,0	1,9
Trenčiansky	13,0	3,7	1,5
Nitriansky	16,0	4,5	1,8
Žilinský	12,0	3,6	2,2
Banskobystrický	10,0	3,1	1,7
Prešovský	21,3	5,4	2,0
Košický	13,0	3,7	2,4
Spolu	13,3	4,0	3,1

Zdroj: EÚ SILC 2005, ŠÚ SR

Výsledky výskumov zameraných na subjektívne vnímanie sociálno-ekonomickej situácie svojej domácnosti rovnako dokazujú priestorovú diferenciáciu. (Džambazovič 2006a) Napríklad analýza otázok²¹ využívaných pri zisťovaní subjektívnej miery chudoby ukazuje na výraznú diferencovanosť vnímania dosiahnutej situácie svojej domácnosti z hľadiska krajov. Respondenti pochádzajúci z Bratislavského kraja vnímajú najlepšie svoju finančnú situáciu v porovnaní s bežnou domácnosťou na Slovensku. Najnepriaznivejšie vnímajú situáciu svojej domácnosti respondenti z Košického (ukazuje sa tu ale obrovský rozdiel medzi samotným mestom Košice a zvyškom kraja) a Prešovského kraja. Z hľadiska

¹⁹ Podľa predbežných výsledkov EÚ SILC 2006 klesla miera rizika chudoby na 11,6% a potvrdila sa tendencia, že najnižšie príjmy mali domácnosti v Prešovskom a najvyššie v Bratislavskom kraji.

²⁰ Hĺbka chudoby dosiahla v Bratislavskom kraji 4,4% a závažnosť až 12,1%.

²¹ Na základe otázok využitých koncom rokov 2003 a 2004 v reprezentatívnom výskume Inštitútu pre výskum práce a rodiny sa vytvorila analytická kategória „najchudobnejších“, ktorú tvorili respondenti a ich domácnosti, ktorí uviedli, že:

- skutočný mesačný príjem ich domácnosti je oveľa menší ako príjem, ktorý potrebujú na prežitie bez väčších problémov,
- v porovnaní s bežnou, priemernou domácnosťou na Slovensku sú na tom o niečo alebo výrazne horšie,
- ich finančnú situáciu najlepšie vystihujú možnosti: „Máme dosť peňazí len na nákup najlacnejších vecí. Peniaze stačia len na najlacnejšie potraviny. Nemáme dosť peňazí ani na nákup najlacnejších potravín.“ (Pozri Bodnárová – Gerbery – Džambazovič 2006)

Ucelené výsledky výskumov sú prezentované v publikácii Bodnárová, B., Filadelfiová, J., Džambazovič, R., Gerbery, D., Holubová, B.: Pramenná publikácia z empirických reprezentatívnych prieskumov *Názory, postoje a skúsenosti obyvateľov SR vo vzťahu k sociálnej situácii. Rok 2003, Rok 2004.* SŠPR, Bratislava 2005.

počtu obyvateľov obce sú domácnosti z Bratislavy a Košíc (nad 100 000 obyvateľov) tie, ktoré vnímajú svoju situáciu ako najvyhovujúcejšiu. Horšie reflektujú svoju situáciu v porovnaní s priemerom najmä domácnosti žijúce v obciach s počtom obyvateľov nižším ako 2 000 či v mestách s 5 až 20 000 obyvateľmi.

Dôležitým aspektom skúmaného javu je nielen jeho dynamika, ale i temporalita. Marginálna pozícia regiónov sa profilovala totiž dlhobojšie²². V mnohých regiónoch chudoby je ich postavenie už dlhodobým a trvalým javom, v ich prípade nejde o prechodnú (situačnú či krátkodobú) marginalitu. Podľa Falt'ana, Gajdoša a Pašiaka (1995b: 32) sú na Slovensku územia, ktoré sú „dedične zaťažené“, čiže sú nositeľmi určitej „historickej marginality“. Ide najmä o územia, ktorých sa industrializačné procesy od začiatkov dotkli len okrajovo, resp. sekundárne. Väčšina z nich sa nachádzala mimo hlavných industrializačných a urbanizačných osí. Centrálne riadené zásahy (avšak nie vždy systémové) do niektorých sfér týchto území v období socializmu síce prispeli k čiastočnému riešeniu niektorých problémov, avšak zriedkavo odstraňovali samotnú marginalitu, resp. problémovosť týchto regiónov. Riadená a extenzívne orientovaná industriálna urbanizácia v konečnom dôsledku spôsobila diferenciáciu podmienok vývoja a bola jedným z hlavných faktorov marginalizácie. (Falt'an – Gajdoš – Pašiak 1995b) Nezamýšľané dôsledky regionálnej politiky v období socializmu sa zreteľne ukázali práve s príchodom trhového hospodárstva. Bez ohľadu na niekoľko desaťročí riadeného vyrovnávania regionálnych rozdielov sa rozdiely medzi jednotlivými regiónmi začali rýchlo zväčšovať. Pokračovanie súčasného trendu prehlbovania zväčšujúcich sa regionálnych disparít je spoločensky neakceptovateľnou diferenciáciou a pre obyvateľov marginalizovaných regiónov znamená nerovnosť šancí a príležitostí.

Medzisídelný a lokálny charakter chudoby

Priestorový aspekt chudoby sa ale neobjavuje len na regionálnej úrovni. Podobne prehlbujúcu sa polarizáciu a fragmentáciu spoločnosti odrážajú aj rozdiely medzi mestom a dedinou (rurálnym a urbánnym priestorom) a rozdiely vo vnútri jednotlivých obcí.

Slovensko bolo dlhodobo rurálnou krajinou a väčšina jeho obyvateľstva žila v dedinskom prostredí. Až v 80. rokoch 20. storočia prekračuje podiel mestského obyvateľstva na Slovensku 50%. Toto spolu s rozdrobenou sídelnou štruktúrou a negatívnymi dôsledkami spomínanej centrálne riadenej industrializácie a urbanizácie spôsobilo znevýhodnenie dedín v porovnaní s mestami. Peter Gajdoš (2002) upozorňuje, že jedným z výrazných znakov charakterizujúcich urbanizáciu na Slovensku je jej výrazne koncentračný a centralizačný charakter, ktorý sa prejavil

²² Marginálny charakter je výsledkom procesov, ktorých počiatky môžeme datovať podľa historikov a sociológov do obdobia 19. a začiatku 20. storočia a súvisia predovšetkým s oneskorenou a pomalou industrializáciou a nízkym stupňom urbanizácie Slovenska.

v jednostrannej preferencii mesta na úkor vidieka²³. Rurálne oblasti boli dlhodobo zdrojom ľudí a surovín pre mesto. V (post)transformačnom období sa stáva vidiek a rurálny priestor oveľa zraniteľnejším a mnohonásobne postihnutejším. (Bližšie pozri Buchta 2007; Kling 2002) Jedným z najdôležitejších problémov slovenského vidieka sa stáva jeho menšia konkurencieschopnosť v porovnaní s urbanizovanými priestormi. Predovšetkým malé obce, ktoré na Slovensku prevládajú, majú obmedzené finančné, ale i ľudské zdroje na tvorbu a realizáciu rozvojových stratégií. O vyššom ohrození obyvateľov malých dedín svedčia prezentované údaje²⁴, ktoré ukazujú, že z hľadiska medzisídelnej diferenciácie na Slovensku prevažuje rurálna chudoba. Najviac ohrozenými vidieckymi sídlami sú práve menšie dediny²⁵ (často s prestarnutým obyvateľstvom) a segregované osídlenia charakterizované koncentráciou rómskeho obyvateľstva (rómske osady)²⁶. V prípade, že sa tieto sídla nachádzajú v marginalizovanom regióne, vzniká stav mnohonásobného znevýhodnenia – mnohonásobná marginalizácia.

Na druhej strane aj v (najbohatšom) urbánnom prostredí nachádzame štvrte či ulice, v ktorých sa kumulujú znevýhodnenia (tzv. mestské slumy či getá). V poslednom období sa zväčšuje rozdiel medzi chudobnými a ostatnými štvrťami miest. Sprievodným javom (post)transformačného obdobia je totiž nárast sociálnych nerovností. (Bližšie pozri Džambazovič 2006a,b, Sopóci – Džambazovič, 2003) Toto nachádza svoj odraz nielen v diferencovaní životného štýlu podľa dosiahnutej sociálno-ekonomickej situácie, ale práve aj v tom že bohatí majú možnosť voľby pri výbere: kde chcú bývať, v spoločnosti akých susedov a v akých podmienkach. Chudobní sú naopak „uväznení“ v priestore, kde žijú a možnosť slobodnej voľby je im odopretá.

V priebehu 90. rokov začína narastať intra-urbánna aj intra-rurálna polarizácia Slovenska. Vznikajú obrovské rozdiely vo vnútri mestských a vidieckych sídiel a v ich okolí. Rozsah príspevku nedovolí vyčerpávajúco opísať obrovskú rôznorodosť chudobných lokalít. Uvediem niekoľko charakteristík lokálnej chu-

²³ Je to celosvetový trend a napríklad Amartya Sen (2003) hovorí o „zvýhodnení a zvyhodňovaní miest“. Základom je skutočnosť, že sa v rozvíjajúcich ekonomikách oveľa väčší rozsah spoločenského blahobytu dostáva obyvateľom miest ako obyvateľom vidieka, aj keď na vidieku žije oveľa väčší počet ľudí. Podrobnejšie sa tzv. „urban bias“ zaoberal napríklad Michael Lipton (1977).

²⁴ Podobne aj Bartová (2004) na základe analýzy údajov Mikrocenzu 1997 zistila, že síce najväčší podiel obyvateľstva s príjmami pod hranicu chudoby bol v roku 1996 v obciach od 5 000 do 10 000 obyvateľov, ale extrémna chudoba bola indikovaná najmä v obciach do 500 obyvateľov. Relatívne priaznivé ukazovatele chudoby boli v obciach nad 20 000 obyvateľov.

²⁵ Z hľadiska veľkostnej štruktúry je stále významný podiel malých obcí (do 500 obyvateľov), ktorý tvorí 43,3% z celkového počtu vidieckych obcí. Ide o pomerne početnú skupinu sídel, ktorých historická, sociokultúrna, urbanistická, architektonická hodnota môže byť vysoká, ale ich geografická, periférna poloha, dopravná prístupnosť a pod. sú nevyhovujúce a otázkou existencie (budúcnosti) sídel je nieistá. (Gajdoš – Pašiak 2006: 160)

²⁶ Keďže sociálno-demografická dimenzia je jednou z rozhodujúcich sfér rozvoja územia (a sociálny potenciál je jej hlavným zdrojom), je dôležité upozorniť na špecifickú problémovosť sociálno-demografických štruktúr marginalizovaných obcí. V niektorých obciach totiž začína proces postupného demografického „starnutia“, ale v iných zas proces „mladnutia“ – v dôsledku jej postupného „porómšenia“. (Džambazovič 2005) Je to jeden z dôsledkov plánovanej marginalizácie niektorých obcí, ktorá začala počas budovania socializmu v rámci *Projektu urbanizácie Slovenska*, keď došlo k stanoveniu hierarchickej štruktúry sídiel a odsúdeniu neperspektívnych obcí na zánik (posunutie na „perifériu“). (Bližšie pozri Pašiak 2002)

doby a procesu segregácie v mestskom a vidieckom prostredí. Poukážem aj na príčiny, dôsledky a najviditeľnejšie príklady tohto procesu. V prípade vnútrošidelnej diferenciácie nebude dôležitým len fyzický priestor, ale i sociálny a kultúrny priestor utvárajúci komunitu (susedstvo)²⁷ – skupinu ľudí žijúcu v určitom konkrétnom priestore.

Chudobné rurálne i urbánne priestory sú špecifické lokality vykazujúce znaky mnohonásobného priestorového znevýhodnenia. Dimenzie a indikátory, ktoré boli sledované na úrovni regiónov, sú využiteľné aj na úrovni lokálnej – pri skúmaní nerovností v obciach, ich častiach a komunitách. Problémom je však dostupnosť potrebných údajov k uskutočneniu takejto analýzy²⁸, aj preto zostanem často na úrovni hypotéz a mnohé tvrdenia budú ešte čakať na potvrdenie. Mojimi argumentmi budú často zovšeobecnené poznatky z výskumov realizovaných mimo územia Slovenska.

Najtypickejším prejavom oddelenia komunít/susedstiev do rozdielnych obytných lokalít je *segregácia*. Je to priestorové vyjadrenie sociálnej nerovnosti a v mnohých prípadoch znamená bariéru rozvoja životných šancí. (Burjanek 1997a) Špecifickými formami segregácie sú suburbanizácia, gentrifikácia a getoizácia. V prípade suburbanizácie a gentrifikácie ide najčastejšie o dobrovoľnú podobu segregácie (separáciu) na rozdiel od getoizácie, kedy hovoríme o nedobrovoľnej a vynútenej segregácii a izolácii chudobnej populácie. Spomínané termíny sa viažu skôr k mestskému priestoru, ale označujú procesy, ktoré nachádzame aj vo vidieckom prostredí. Za faktory priestorovej segregácie sú považované najmä: 1. sociálna trieda (sociálno-ekonomický status) meraná najčastejšie veľkosťou príjmu, výškou dosiahnutého vzdelania, profesijným statusom, 2. etnikum (rasa), 3. fáza životného a rodinného cyklu, 4. životný štýl či

²⁷ V súčasnosti sa pri výskume chudoby a sociálneho vylúčenia upozorňuje práve na dôležitosť skúmania lokálnej (komunitnej) úrovne ako jednej z integračných rovín, v ktorých sú občianske práva zasadené a aktualizované. (Berghman 1995; Vlemincx – Berghman 2001; Džambazovič – Gerbery 2005) Podobne aj Burchardt, Le Grand a Piachaud (1999) konštatujú, že schopnosť participácie jednotlivca na spoločenskom živote, resp. rozsah, v ktorom je schopný vzdorovať mechanizmom sociálneho vylúčenia, je ovplyvňovaná nielen jeho osobnými charakteristikami (napr. vzdelanie či zdravotný stav), udalosťami v jeho osobnom živote (strata zamestnania, rozvod, úmrtie partnera a pod.) či sociálnymi, občianskymi a politickými inštitúciami, ale aj charakteristikami územia, v ktorom žije (napr. životné prostredie, lokálny trh práce, dopravná dostupnosť, kvalita verejných služieb). Janie Percy-Smithová (2000) vymedzuje pri skúmaní sociálneho vylúčenia komunitnú dimenziu (environmentálna degradácia – zdevastované prostredie a obydlia, hlučnosť, znečistenie, vandalizmus, nedostatočná bezpečnosť a osvetlenie (European Social Statistics – Second report: Income, Poverty and Social Exclusion 2002), kolaps podporných sietí, nevyhovujúci sociálny servis a nedostupnosť sociálnych služieb), ako aj priestorovú dimenziu (koncentrácia/marginalizácia vylúčených v oblastiach s kumuláciou rizikových vplyvov, ako je kriminalita a bez zodpovedajúcej kvality života: zlé, nevyhovujúce životné prostredie, nedostatočná dopravná dostupnosť a infraštruktúra, nedostatočná kvalita a dostupnosť sociálnych služieb (napríklad školstva či zdravotníctva)). Sociálne vylúčenie je možné skúmať nielen z hľadiska rovin kontextu, v ktorých sa tento sociálny proces uskutočňuje. (Džambazovič 2004) Sociálne vylúčenie sa vníma aj v lokálnom kontexte daných osobitostí miesta, populácie a lokálnej správy. (Percy-Smith 2000) Hills, Le Grand a Piachaud (2002) ako ďalšiu alternatívu navrhujú integrovaný prístup, ktorého jadro by po zhmotnení v „cibuľovom“ diagrame tvorila rovina individuálna (vek, rod, rasa, hendikep, sexuálna orientácia, vierovyznanie, hodnoty) a postupne by sa nabaľovali roviny: rodinná (partnerstvo, deti, možnosti starostlivosti), komunitná (školský, zdravotnícky a sociálny servis, sociálne a fyzické prostredie), lokálna rovina (transport, trh práce), národná rovina (sociálna bezpečnosť, kultúrne vplyvy, legislatívny rámec) a globálna rovina (medzinárodný trh, migrácia, klimatické zmeny).

²⁸ Pri práci s údajmi za menšie územné jednotky narážame na niekoľko obmedzení: menší rozsah dostupných ukazovateľov, menšia vypovedacia hodnota, ako je to v prípade údajov za okresy či regióny a pod. (Bližšie pozri Burjanek 1997b: 173-175)

5. konfesijná príslušnosť. Najintenzívnejšími faktormi segregácie sú etnikum, resp. rasa. V prípade Slovenskej republiky a chudobných obytných oblastí jej miest/obcí ide veľmi často o kombináciu tak etnickej segregácie, ako i sociálno-triednej segregácie. Typickým príkladom je segregácia chudobných príslušníkov rómskej etnickej menšiny. Etnická segregácia máva výraznejšie prejavy ako triedna segregácia. (Burjanek 1997a) V prípade porovnania miest na Slovensku kategória etnicity nezohráva takú dôležitú úlohu napríklad v Bratislave v porovnaní s viacerými slovenskými mestami, ktoré zdedili segregované rómske štvrte už z minulosti²⁹. (Ondoš – Korec 2006) Tieto segregované územia sa nachádzajú tak v centre a vo vnútornom meste (územiach nadväzujúcich na centrum miest), ako i na jeho perifériách. Postupne však dochádza v mnohých mestách a obciach k vyst'ahovaniu tzv. neplatičov. Často sa takéto plánované vyst'ahovanie a následné presťahovanie robí na etnickom princípe. (Bližšie pozri Mušínska 2006) Ide o plánovanú segregáciu a snahu izolovať jednu skupinu ľudí. Podstatné je uvedomiť si, že sťahovanie sa vo väčšine prípadov nerobí z vlastnej vôle, ale o nedobrovoľné sťahovanie často za pričinenia miestnej samosprávy³⁰, pričom je táto stratégia verejnosti ponúkaná a aj verejnosťou reflektovaná ako maximálne a jedine účinný spôsob riešenia a v konečnom dôsledku nezaslúžená snaha zlepšiť životný štandard týchto obyvateľov. Vníma sa ako zbytočná a pre mesto (správcu) finančne náročná a radšej by mala byť poskytnutá iným ľuďom, ktorí to „naozaj potrebujú a zaslúžia si to“. Ako upozorňuje Růžička (2006: 120), ide o zásadné zlyhanie v oblasti poskytovania profesionálnych služieb ľuďom definovaným ako *odlišní* prostredníctvom ľubovoľných pojmov.

Na základe mnohých empirických zisťovaní z prostredia USA Massey a Denton (1993) dokazujú, že pretrvávajúce rasové bariéry implikujú systematické vylúčenie Afroameričanov³¹. Obyvatelia hypersegregovaných susedstiev nevyhnutne žijú v rámci veľmi obmedzeného a limitovaného sociálneho sveta. Von zo svojej enklávy cestujú zriedka a väčšina obyvateľov geta má len veľmi málo priateľov mimo neho. Nedostatok spojenia so zvyškom spoločnosti má ale vážne dôsledky, pretože osobné kontakty a priateľské siete patria k najdôležitejším prostriedkom, pomocou ktorých ľudia nachádzajú prácu. (Wilson 1987) Izolované

²⁹ V prípade súčasnej Bratislavy môžeme považovať za segregáčnè kritérium podľa spomínaných autorov iba sociálno-ekonomický status. (Ondoš – Korec 2006)

³⁰ O podobných mechanizmoch a postupoch, ktoré vedú k vytváraní „etnických“ segregovaných lokalít z prostredia českých miest, ako i o mnohých ďalších otázkach súvisiacich so sociálnym vylúčením a mestským priestorom veľmi inšpiratívne informuje napríklad Michal Růžička (2006). Upozorňuje na to, že vo všeobecnosti k vytváraní etnickej segregovaných priestorov dochádza prostredníctvom konania miestnych samospráv, ktoré – v dôsledku neexistencie žiadnej centrálne organizovanej politiky boja proti sociálnemu vylúčeniu – za súčasnej neexistencie jasnej koncepcie tzv. sociálneho bývania svojím rozhodnutím tieto socio-priestorové (a etnické) segregované lokality vytvárajú. (Růžička 2006: 119)

³¹ Ako poukážem ešte ďalej, mnohé javy a procesy, ktoré sú opísané v prípade segregovaných štvrtí v USA alebo v iných štátoch (napríklad francúzskych *cités*), nachádzame aj na Slovensku. Uvedomujem si pritom zložitú komparáciu, pretože ide o značne odlišné historické, kultúrne, sociálne a priestorové kontexty i dôsledky. Musím taktiež zdôrazniť, že miera šidelnej (rezidenčnej) segregácie v európskych mestách je vo všeobecnosti nižšia v porovnaní so situáciou v severoamerických mestách. Podobne ani priestorová štruktúra segregácie rôznych skupín obyvateľstva nie je celkom rovnaká.

a segregované územia miest, ako i dedín obývané rómskymi komunitami v mnohom pripomínajú spomínaný život v „sociálnej izolácii priestoru“ (Barry 2002), v geto existencii bez možnosti úniku vlastnými silami, ale ani za pomoci aktivizácie sociálnych sietí, pretože sú neefektívne. V oboch prípadoch ide nielen o priestorovú, ale i sociálnu segregáciu. Getá, ako pripomína Bauman (2006: 92), znamenajú „pripútanie nežiaducich osôb k miestu“ – znamenajú *odňatie slobody a imobilizáciu*³². Takéto koncentrované prostredia chudoby sa vlastne stávajú miestom, ktoré spoločnosť nekontroluje a ani nechce kontrolovať, miestom, kam „poriadni“ občania (často ani polícia) nechodia. Na strane druhej nesmieme zabudnúť, že samotnú segregáciu, getoizáciu môžeme vnímať ako prejav a formu sociálnej kontroly a za spôsob udržiavania dominantného symbolického a kultúrneho poriadku. (Růžička 2006) Segregované priestory fungujú ako takzvané *no go areas: no go in* pre tých šťastnejších žijúcich mimo týchto miest a *no go out* pre ich obyvateľov – *no exit zone*. (Lupton – Power 2002; Bauman 1999) Tí, ktorí sa ocitli v segregovaných osadách či mestských getách, sú v stave sociálnej izolácie a koncentračný efekt zdôraznil a upevnil hranice medzi nimi a ostatnými. (Dahrendorf 1991) Fyzické hranice teda súvisia s vytyčovaním „sociálnych hraníc“³³. Segregácia má teda aj symbolickú rovinu. Okrem toho byť obmedzený konkrétnym miestom, z ktorého niet úniku, v súčasnom globálnom a mobilnom svete znamená sociálnu degradáciu. Empirické údaje zo zahraničia zamerané najmä na mestské getá poukazujú na niektoré najtypickejšie charakteristiky týchto lokalít³⁴. Za deprivované sa považujú tie lokality, v ktorých nachádzame relatívne horšie podmienky z hľadiska bývania, vzdelania, zamestnanosti, zdravia (Burjanek 1997b) a prístupu k verejným a sociálnym službám. Najčastejšie sú využívané na ich opísanie priame, ako i nepriame indikátory chudoby ako: nízky príjem, vysoká miera nezamestnanosti, kríza miestnej ekonomiky, nízke vzdelanie, nízka tržobná cena nehnuteľností, odliv investícií, zdevastované prostredie, úbytok populácie³⁵, nevyhovujúca/zlá ponuka služieb, imidž najchudobnejšej časti mesta s vysokou mierou kriminality, subštandardné bytové podmienky, teritoriálna stigma³⁶, preľudnenosť, chátrajúca štvrť, nedostatok politickej moci, nedostatočná sociálna infraštruktúra, nedostatok komunitných väzieb, oslabený účinok formálnej i neformálnej sociálnej kontroly, frustrácia, apatia, odcudzenie, nedostatok šancí, skorý začiatok sexuálneho správania, skoré rodičovstvo a pod. (Růžička 2006; Pebley –

³² Zygmunt Bauman (2006: 93) aj preto píše o gete ako väzení bez múrov.

³³ Ak sociálne hranice berú na seba podobu hraníc fyzických, sú sprevádzané celými diskurzívnymi mytológiami, ktoré produkciu a existenciu takýchto hraníc vysvetľujú, či ospravedlňujú. (Růžička 2006)

³⁴ Domnievam sa, že mnohé charakteristiky vhodne vystihujú situáciu aj v chudobných častiach vidieckych sídiel.

³⁵ Je to dobrý indikátor problémov určitej lokality, lebo úbytok je prirodzene selektívny: najprv odchádzajú mladší, kvalifikovanejší a dynamickejší jednotlivci.

³⁶ „Zlé meno“ sa prejavuje v menšej ochote prijímať do zamestnania obyvateľov postihnutých oblastí, v neochote poisťovní ručiť za majetok proti poškodeniu a vandalizmu, v neochote bánk poskytnúť úvery na investičné zámery a aj v nižšej tolerancii polície, plynúcej z častejšieho očakávania kriminálneho správania.

Sastry 2004; Palmer – North – Carr – Kenway 2003; Power – Wilson 2000; Glennerster – Lupton – Noden – Power 1999; *Integrating...*, 1998³⁷; Hills 1996) Autorky Luptonová a Powerová (2002) poukazujú na ďalšie negatívne charakteristické znaky chudobných lokalít (pozri tabuľku č. 2) a ponúkajú veľmi inšpiratívne dimenzie na sledovanie úrovne lokality.

Tabuľka č. 2: Negatívne charakteristiky chudobných lokalít

Fyzické prostredie	Súkromné služby	Verejné služby	Pocit moci, kontroly a inklúzie	Sociálna organizácia	Sociálny poriadok
Prázdne byty a obchody	Nie sú banky	Absencia škôl	Pocit úpadku územia	Redukované sociálne siete	Vysoká kriminalita
Poškodené a prázdne budovy	Málo obchodov	Nízky štandard bývania a opráv	Nedôvera v poskytovateľov verejných služieb	Izolácia	Hluk
Neporiadok/odpadky	Vysoké ceny v obchodoch	Neefektívny environmentálny servis	Pocit menejcennosti tvárou v tvár profesionálom	Rozdelená/nejednotná komunita	Rýchla jazda na bicykli/aute
Vyhodené domáce smeti a rôzny tovar	„No-go“ priestor pre taxíky a doručovateľov novin		Nízka úroveň kúpyschopnosti	Nedôvera v okolie/susedov	Zastrašovanie a agresia medzi susedmi
Zanechané vraky automobilov			Zlý pocit kvôli zlej povesti územia		Predaj drog
Použité injekčné striekačky			Vysoký výskyt mentálnych chorôb		Vysoký stupeň záškoláctva a vylúčenia zo školy
Vlámania/lúpeže			Viac závislostí		Nestrážené/ nekontrolované deti a mládež – výtržnosti
Zničené autobusové zastávky a verejné osvetlenie					Zatúlané psy
Vybité okná					
Graffiti					
Neudržiavaný živý plot a trávnaté plochy					

Zdroj: Lupton – Power 2002: 134

³⁷ Štúdia OECD (1998) využíva Index of Local Conditions (ILC), ktorý je konštruovaný na základe dimenzií zachytávajúcich dlhodobý aspekt diferencovaného prístupu k vzdelaniu, trhu práce, bývaniu, zdraviu a vo všeobecnosti k životným šanciam.

Pri skúmaní urbánnej chudoby sa často zdôrazňuje v odbornej literatúre zahraničnej (najmä americkej) proveniencie jej úzka súvislosť s vnútorným mestom (*inner city*). Práve chátrajúce časti vnútorného mesta sa stávajú územím chudoby. (Jencks – Peterson 1991) V Európe je ale táto pôvodne dominantná väzba medzi chudobou a vnútorným mestom, ako už bolo spomenuté, doplnená o údaj, že chudobná populácia obýva aj predmestské časti. Z tohto pohľadu je zaujímavým prípadom práve Slovensko, keďže tu sú ešte aj v súčasnosti často vnútorné časti mesta obývané veľkým počtom starých ľudí a nízkopríjmových domácností. Vzhľadom na nepodstatný význam polohy pre hospodársky úspech podnikov či inštitúcií bol záujem o výstavbu alebo prestavbu centra a vnútorného mesta v období socializmu malý. Práve starí ľudia a nízkopríjmové skupiny sa začali koncentrovať v upadajúcich častiach mestských centier a v starých obytných štvrtiach vnútorných zón miest. (Musil 1992) V dôsledku premeny centier miest, sprevádzanej gentifikáciou, ako i „plánovaným“ vystaňovaním neplatičov, dochádza k praktickému vylúčeniu najslabších príjmových skupín z exkluzívnych komerčných priestorov mesta (Ondroš – Korec 2006) a ich koncentracii na špecifické územia nachádzajúce sa najčastejšie v rôznych predmestských častiach a sídliskách.

Ako veľké znevýhodnenie sa ukazuje koncentrácia chudobných v konkrétnej lokalite. Poukazujú na to nielen objektívne dáta o miere nezamestnanosti, podiele príjemcov sociálnych transferov a pod., ale aj výskumy zameriavajúce sa na subjektívne hodnotenia výskytu chudoby v blízkom okolí respondenta. V rámci výsledkov výskumu *Medzigeneračný prieskum podmienok života rodín*³⁸ sa stretávame s niekoľkými zaujímavými zisteniami, ktoré potvrdzujú hypotézu o priestorovej koncentracii chudoby. Respondenti mali na výber viac možných úrovní výskytu chudoby v okolí, v ktorom žijú. Najviac respondentov (26,9%) sa priklonilo k odhadu, že úroveň chudoby v ich okolí sa pohybuje v intervale od jednej tretiny k jednej polovici. Len o niečo nižší podiel respondentov (24,1%) odhadol podiel ľudí žijúcich v chudobe v ich okolí na menej ako jednu tretinu. Znepokojujúce však je, že skoro pätina respondentov (18,2%) odhadovala, že podiel chudobných v ich okolí tvorí viac ako polovicu. Odpovede sa diferencovali podľa niekoľkých faktorov. Napríklad sledovanie vzdelania respondenta a jeho ekonomickej aktivity, resp. neaktivity sa ukázalo ako dôležité³⁹. V prípade respondentov so základným vzdelaním až 6,1% odhadovalo, že takmer všetci v ich

³⁸ Výskum uskutočnil Inštitút pre výskum práce a rodiny v roku 2005. Vzorku tvorilo 1101 respondentov. Výberová vzorka bola konštruovaná tak, aby respondenti mali v čase výskumu vek od 40 do 60 rokov. Táto kvótina podmienka súvisela s druhou podmienkou, ktorou bola prítomnosť aspoň jedného dieťaťa s ukončenou prípravou na povolanie a zaradením na trh práce (bez ohľadu na to, či pracuje, alebo je nezamestnané). Dospelé dieťa nemuselo žiť v čase výskumu v domácnosti respondenta, mohlo mať založenú vlastnú domácnosť. (Bodnárová – Gerbery – Filadelfiová – Bernhauserová 2006)

³⁹ Ako už bolo spomínané, od druhej polovice 90. rokov sú nižšie dosiahnuté vzdelanie, nízka kvalifikácia, neaktivita na trhu práce a nevýhodné postavenie na trhu práce faktormi zvyšujúcimi riziko chudoby. Tieto faktory ovplyvňujú aj negatívnu subjektívnu reflexiu životnej úrovne a sociálno-ekonomického postavenie seba i svojej domácnosti.

okolí sú chudobní a 35,1%, z nich sa domnievala, že chudobných v ich okolí je viac ako polovica. V prípade vysokoškolsky vzdelaných to bolo len 1,4% (takmer všetci chudobní) a 10,7% (viac ako polovica sú chudobní). Na druhej strane 16,6% respondentov s dosiahnutým základným vzdelaním odhadovalo, že v ich okolí žije veľmi málo, resp. žiadni chudobní. U vysokoškolsky vzdelaných to bolo až 36,5%. Podobne aj z hľadiska ekonomickej aktivity bola evidentná významná diferenciacia. Až 33,0% nezamestnaných v porovnaní s 10,0% bielych golierov⁴⁰ odhadovalo, že v ich okolí žije viac ako polovica ľudí v chudobe. (Podľa Bodnárová – Gerbery – Filadelfiová – Bernhauserová 2006)

Rómske osídlenia ako extrémny príklad priestorovej nerovnosti

Príslušníci rómskeho etnika sú v dôsledku kumulácií mnohých znevýhodnení z hľadiska chudoby a sociálneho vylúčenia najrizikovejšou sociálnou kategóriou na Slovensku. (Bližšie Filadelfiová – Gerbery – Škobla 2006; Scheffel – Mušinka 2004; Radičová 2004; Džambazovič – Jurásková 2002; Vašečka 2002, Džambazovič – Vašečka 2000) Jedným z typických znakov „rómskej chudoby“ je jej priestorová charakteristika. Pre náš predmet záujmu je zaujímavé sledovať segregované rómske komunity nachádzajúce sa tak v rurálnom, ako aj v urbánnom prostredí. Rómske komunity sú výrazne vnútorne diferencované a diferenciacia je podmienená predovšetkým stavom regiónu, typom integrácie, resp. segregácie, mierou koncentrácie (početnosťou) a proporciou rómskej populácie vo vzťahu k majoritnej spoločnosti. (Radičová 2004)⁴¹.

Podľa miery integrácie/segregácie a rozptýlenia/koncentrácie boli identifikované tri hlavné typy rómskych osídlení. *Segregovaný* typ znamená osídlenie mimo obce/mesta. Sú to osady, osídlenia tvoriace zoskupenie obydľí, ktoré sú vzdialené od obce/mesta, prípadne sú oddelené nejakou bariérou. Medzi segregovaným osídlením nie je súvislá zástavba. *Separovaný* typ sa týka Rómov žijúcich koncentrovane v určitej časti obce/mesta, či už vo vnútri alebo na jej okraji. *Rozptýlený/integrovaný* typ osídlenia znamená bývanie v rámci obce integrovane medzi majoritnou populáciou. Kým integrované osídlenia i separované osídlenia sú typické prejavmi relatívnej chudoby, segregované osídlenia prejavmi indikujúcimi absolútnu chudobu. Zjednodušene platí, že čím ďalej sa osídlenie od materskej obce/mesta nachádza, tým horšia je v ňom kvalita života. Bolo identifikovaných 1575 osídlení rôzneho typu, v ktorých žijú komunity majoritou vnímané ako rómske. V 772 obciach alebo mestách (49%) žijú tieto komunity integrovane

⁴⁰ Autori do kategórie „bielych golierov“ zaradili ekonomicke aktivity: tvoriví, vysokoškolsky vzdelaní odborní pracovníci, riaditelia podnikov, námestníci atď.

⁴¹ Sociografické mapovanie rómskych komunít (Radičová 2004) sledovalo tieto dimenzie: charakteristika osídlenia (lokalizácia, poloha, vzdialenosť, bariéra, vysporiadanosť pozemkov), infraštruktúra tak v rómskych osídleniach, ako i u majority (vodovod, kanalizácia, elektrina, plyn, verejné osvetlenie, prístupová cesta – posledné dve menované len v prípade rómskych osídlení), obydľia v rómskych osídleniach (celkový počet obydľí, podiel legálnych obydľí, podiel obydľí napojených na inžinierske siete), obyvatelia rómskych osídlení (počet obyvateľov v osídlení, počet obyvateľov pripadajúcich na jedno obydlie, podiel na celkovom počte obyvateľov).

v rozptyle medzi majoritnou populáciou. Ostatné rómske komunity žili v separovaných (koncentrovane v obci/meste – 11%, na jej okraji – 22%) alebo v segregovaných typoch osídlenia (18%). V týchto osídleniach bola zo skúmaných inžinierskych sietí najdostupnejšia elektrina (91,2% osídlení). Najmenej je dostupná kanalizácia (takmer 80,6% rómskych osídlení nemá vôbec kanalizáciu). Možnosť napojenia na plyn a verejný vodovod je tiež pomerne nízka. Plyn je nedostupný v 59,3% osídlení a vodovod v 36,7% osídlení. V prípade skúmania obydli v rómskych komunitách sú tieto údaje ešte znevýhodňujúcejšie. Na vodovod je napojených len 39,4% obydli, len 12,9% obydli využíva kanalizáciu, plyn používa 15,1% obydli a elektrinu – legálne alebo nelegálne – 88,9%. Až 20,1% osídlení nemá asfaltovú prístupovú cestu. Zistilo sa, že 46 osídlení⁴² nemá takmer žiadnu infraštruktúru (nemajú kanalizáciu, vodovod, plyn a asfaltovú prístupovú cestu). 12 zo spomínaných osídlení nemá ani elektrinu. Veľkým problémom je legalita obydli, lebo takmer 1/3 obydli v rómskych osídleniach je nelegálna (najmä chatrče, unimobunky, nebytové budovy alebo domy) a býva v nich 14% obyvateľov rómskych osídlení. Neštandardné typy obydli sa vyskytujú najčastejšie na východnom Slovensku, predovšetkým v Košickom a Prešovskom kraji.

Regionálny výskum UNDP, uskutočnený v rokoch 2004-2005 (Filadelfiová – Gerbery – Škobla 2006) a zameraný na skúmanie životných podmienok rómskych domácností na Slovensku taktiež využíval spomínanú typológiu troch typov osídlenia. Na základe získaných údajov autori poukazujú na tri základné tendencie. U väčšiny sledovaných dimenzií⁴³ sa potvrdila horšia situácia u rómskych domácností v porovnaní s domácnosťami priestorovo bližšími majoritnej populácii. Po druhé, v rámci rómskych domácností vykázali horšie parametre domácnosti žijúce segregovane. Týmto sú životnou situáciou najbližšie rómske domácnosti bývajúce v separovaných častiach obcí alebo miest. A po tretie, u všetkých dimenzií sa potvrdila zhoda medzi objektívnymi ukazovateľmi a subjektívnym hodnotením. Znamená to opätovné potvrdenie zhoršujúcej sa životnej úrovne rómskych komunít v závislosti od miery segregácie a veľkosti koncentrácie.

Výskumy, ktoré sa uskutočnili v prostredí rómskych osád a mestských get⁴⁴, spomínajú najčastejšie medzi charakteristickými znakmi „chudobného osídlenia“ napríklad vysokú mieru (dlhodobej) nezamestnanosti, veľkú časť príjmov domácností pochádzajúcich zo sociálnych transferov, nevyhovujúce podmienky bývania, osobnej a komunálnej hygieny, nedostatočnú výživu, horšie životné prostredie (ekologicky kontaminované prostredie), nadmerné užívanie tabaku, alko-

⁴² Väčšina z nich sa nachádza v Košickom alebo v Prešovskom kraji a trvalý pobyt v nich malo v čase výskumu 4 460 obyvateľov.

⁴³ Sledovali sa okruhy venované bývaniu, štruktúre domácností, migrácii, vzdelávaniu, zdravotnému stavu, pracovným aktivitám, sociálnej pomoci, subjektívnemu hodnoteniu chudoby, príjmom a výdavkom domácností.

⁴⁴ Medzi najznámejšie „rómske mestské štvrte, sídliská“ patria Stará tehelná v Prešove, Lunik IX. v Košiciach, Poštárka v Bardejove, Dúžavská cesta v Rimavskej Soboti.

holu, vyššiu chorobnosť a úmrtnosť, vyššiu dojčenskú úmrtnosť, vyššiu rozšírenosť infekčných chorôb, nižší vek dožitia a pod. (Bližšie napríklad Filadelfiová – Gerbery – Škobla 2006; Kráľovská 2006; Vaňo – Mészáros 2004; Radičová 2004; Džambazovič – Jurásková 2002; Vašečka – Džambazovič 2000) Nezanedbateľným problémom je rozširujúci sa počet obydli v osadách, pretože domy ani pôda v osade veľmi často nie sú vlastníctvom jej obyvateľov, čo situáciu ešte viac komplikuje. Charakteristickým je aj vylúčenie z prístupu ku komunálnym sieťam a verejným službám. V geograficky izolovaných osadách často neexistujú verejné služby, alebo je k nim obmedzený prístup (obchod, školské a predškolské zariadenia, zdravotná starostlivosť, pošta a pod.) a ako sme videli, neexistuje často prístup k elektrine, vode, kanalizácii, zberu odpadu či k vyhovujúcej ceste. Chudobní a sociálne vylúčení musia prekonávať aj osobitné prekážky prístupu k sociálnym službám, najmä v dôsledku zvyšujúcich sa nákladov a znižujúcej sa efektívnosti týchto služieb. Nejde len o horšiu, respektíve obmedzenú dostupnosť služieb, ale aj o nižšiu kvalitu ponúkaných a poskytovaných služieb. Príčinou nie je len geografická segregácia, ale napríklad aj komunikačné problémy medzi poskytovateľmi a užívateľmi služieb, sociálna izolácia, vzájomná nedôvera či nedostatok informácií.

Veľké rozdiely existujú v regionálnej, ako i medzisídelnej dislokácii Rómov v SR. Väčšina (približne 2/3) rómskej populácie sa koncentruje práve v už spomínaných marginalizovaných regiónoch⁴⁵. Dalším špecifikom priestorovej dislokácie Rómov v porovnaní s majoritou je prevládajúci typ sídelnej štruktúry rómskeho obyvateľstva. Kým väčšina obyvateľstva Slovenska už býva v urbánnom prostredí, u Rómov ešte stále prevažuje vidiecky/rurálny charakter sídelnej štruktúry. (Vašečka – Džambazovič 2000) V porovnaní s Rómami z ostatných krajín žijú Rómovia na Slovensku častejšie v segregovaných osadách a na okrajoch dedín a miest. Rómovia žijúci v marginalizovaných regiónoch v segregovaných a izolovaných osadách sa tak ocitajú v situácii mnohonásobnej marginalizácie. Takáto situácia znamená horšie podmienky existencie podľa ekonomických aj sociálnych ukazovateľov. Oslabené, veľmi obmedzené možnosti marginalizovaného regiónu v kombinácii s absenciou potenciálu svojpomoci, sebaorganizácie a aktivizácie (ešte zosilnené samovylúčením) vyžadujú špecifické prístupy, podporu a rozvojové sociálne programy zamerané jednak na marginalizované regióny a jednak na marginalizované, segregované osídlenia v rámci regiónov. Túto mnohonásobnú marginalizáciu nie je možné prekonať individuálnou životnou stratégiou. (Radičová 2001)

Aj zo spomínaných charakteristík je evidentné, že vzhľadom na vysoký stupeň segregácie rómskeho etnika chudoba Rómov nie je rozptýlená, ale je koncentrovaná na jednom priestore, a preto veľmi viditeľná. (Džambazovič – Jurásková

⁴⁵ Pričom na vyššie percentuálne zastúpenie Rómov v regióne ako na indikátor zvyšujúci riziko chudoby poukazujú aj výsledky Mikrocenzu 1997. (Slovenská republika: štúdia o životnej úrovni..., 2001)

2002) S priestorovou segregáciou úzko súvisí aj minimálna miera a symbolickosť sociálnych kontaktov s „vonkajším prostredím“. Čím je komunita alebo susedstvo homogénnejšie a endogénnejšie, tým je uzavretejšia voči vonkajšiemu prostrediu, ale na druhej strane jednotlivé rodiny sú otvorenejšie voči vplyvu svojej komunity. Komunita sa stáva kontrolným mechanizmom. Vymedzuje uprednostňované životné a pracovné stratégie. Nevyhnutné je ale pripomenúť, že v rámci jedného priestoru často existuje niekoľko komunit, niekoľko skupín pospájaných príbuzenskými väzbami. Pričom komunita v zmysle nielen lokálneho spoločenstva, ale aj ako určitý typ mentálnej a hodnotovej spriaznenosti v mnohých prípadoch nemusí existovať. Bauman (2006: 93-94) dokonca upozorňuje, že zatiaľ čo vo svojej klasickej forme slúžilo čiastočne geto ako ochranný štít proti brutálnemu rasovému vylúčeniu, hypergeto súčasnosti stratilo svoju pozitívnu rolu kolektívneho štítu a stalo sa hrozbou mašinériou na bezostyšné vypovedanie zo spoločnosti⁴⁶. V súčasnosti sa nedá ukovať „kolektívny štít“ z jednoduchého dôvodu. Skúsenosť geta rozpúšťa solidaritu a ničí vzájomnú dôveru ešte predtým, ako dostanú možnosť zapustiť korene. Spoločná stigma a verejné poníženie z obyvateľov geta nerobia trpiacich bratov, ako poznamenáva Bauman (2006), ale živia vzájomný výsmech, pohrdanie a nenávisť. Geto nie je kolískou komunitných pocitov. Naopak, je laboratóriom sociálnej dezintegrácie, atomizácie a anómie. Súčasnú geto znamená *nemožnosť komunity*.

Z demografických procesov, ktoré sa vo veľkej miere podieľali na úpadku „lokalít chudoby“, by sme mohli vidieť, inšpirujúc sa autormi opisujúcimi mestské getá, najmä migráciu či skôr povedané útek stredných vrstiev z prostredia chudoby, čo viedlo k horizontálnej diferenciacii. Dochádza k priestorovému oddeleniu chudobných od hlavného prúdu spoločnosti a k vytváraniu get a následne „kultúry geta“. Kvôli úteku stredných vrstiev z tohto prostredia často upadá v týchto lokalitách školstvo, sieť obchodov, ale aj záujem o potlačanie kriminality. Sociálna izolácia spolu s ekonomickou depriváciou sú práve preto rozhodujúcimi faktormi pri vzniku a posilňovaní kultúry geta.

Miesto a lokalizácia bydliska tiež vplyvajú na dosiahnuté vzdelanie (respektíve i na vnímanie jeho dôležitosti), ako aj na sociálno-ekonomický a sociálno-profesijný status. (Vašečka – Džambazovič 2000) Homogenita kultúrnej, sociálnej a ekonomickej úrovne má ešte ďalšie negatívne dôsledky. Jedným z najväznejších je absencia pozitívneho vzoru a určitá „destigmatizácia“ marginalizovaného statusu. Koncentrácia chudoby spolu so segregáciou, ako už bolo spomínané, má za následok sociálnu izoláciu, neexistenciu žiadnych priamych väzieb na majoritnú spoločnosť a upevňovanie hraníc medzi Rómami a majoritou.

⁴⁶ Geto slúži „ako skládka pre ľudí, ktorých okolitá spoločnosť nevie ekonomicky alebo politicky využiť“. (Bauman 2006: 92)

Komunita a susedstvo ako faktory medzigeneračného prenosu chudoby

Lokalita bydliska, ako sme videli, v mnohom ovplyvňuje situáciu jednotlivca a jeho rodiny/domácnosti. Vplýva napríklad prostredníctvom existujúcej kvality vzdelania, trhu práce, verejných služieb, bývania, možnosti využitia voľného času, vystavenia sa nebezpečenstvu zločinu až po charakter rovesníckej skupiny dieťaťa. Otázkou sa stáva do akej miery sa sociálna štruktúra a prostredie stávajú determinujúcimi faktormi a ovplyvňujú svojich obyvateľov v ich správaní, hodnotách, postojoch, možnostiach sociálnej mobility, životných šanciach a príležitostiach, aký významný je tzv. *neighbourhood effect* (vplyv susedstva) či *area effect* (vplyv lokality). Neighbourhood effect je považovaný nielen za dôsledok segregácie, ale aj za príčinu vedúcu k ďalšiemu prehlbovaniu tohto procesu. V prípade chudobnej lokality ide o mnohonásobné znevýhodnenie a jej vplyv na obnovovanie nerovností v podobe medzigeneračného prenosu takéhoto stavu je vnímaný ako najväčšie negatívum priestorovej segregácie⁴⁷. Haveman, Sandefur, Wolfe a Voyer (2004) sumarizujú viac ako sto štúdií pojednávajúcich o vzťahu medzi sociálno-ekonomickým postavením rodiny a úrovňou komunitných investícií do detí a mladých ľudí. Mnohé z týchto indikátorov, resp. sledovanie ich vplyvu na nárast a prenos nerovností neboli doteraz v našich podmienkach sledované. Spomínaní autori z hľadiska komunity identifikovali nasledujúce faktory, ktoré vplyvajú na neskoršiu úspešnosť detí v období mladosti a dospelosti: *kvalita susedstva počas detstva* (stupeň, kvalita a dostupnosť komunitnej pomoci pre rodiny s deťmi, reflexia kvality vrstovnickej skupiny, rola sociálnych modelov, v ktorých dieťa vyrastá), *kvalita školy počas detstva* (typ navštevovanej školy, jej kvalita, dostupnosť), *kvalita starostlivosti o dieťa* (inštitúcie a organizácie zaoberajúce sa starostlivosťou o deti, resp. poskytujúce služby pre rodiny s deťmi, neziskové organizácie a občianske združenia, materské centrá, predškolské zariadenia). Ak dieťa vyrastá v chudobnej štvrti, môže to mať negatívny vplyv na sociálny a osobnostný vývoj dieťaťa. Sociálne prostredie, vrátane miesta bydliska, školy, vrstovníkov a susedstva silno ovplyvňuje rozvoj dieťaťa. Výskumy zaoberajúce sa vplyvom susedstva, komunity na prenos chudoby sa snažia vysvetliť proces transmisie na základe skúmania štyroch faktorov:

- I. *S deťmi a rodinou súvisiace inštitúcie*: vrátane škôl, poskytovateľov detskej starostlivosti, verejných knižníc, rekreačných programov a aktivít (mládežnícke organizácie, rôzne kurzy, záujmové združenia, športové aktivity, umelecké a divadelné aktivity), parky, náboženské organizácie, sociálny servis a sociálni pracovníci. Tieto organizácie majú podstatnú úlohu pri socializácii, pri príprave na povolanie či pri poskytovaní

⁴⁷ Segregácia môže však byť vnímaná aj pozitívne. Najmä ak segregácia zodpovedá vôli (čiže je dobrovoľná). Ak je nedobrovoľná, môže byť reflektovaná ako mechanizmus, ktorý poskytuje pocit bezpečia či súladežnosti. Kontakty vo vnútri komunity pomáhajú prekonať znevýhodnenú situáciu. Mimo sveta osady či mestskej štvrte akoby interakcie nemali pravidlá, resp. nebolo im možné porozumieť.

pomoci. Na (finančnú, priestorovú) dostupnosť a kvalitu týchto inštitúcií má priamy vplyv verejná politika, ale rovnako ho determinujú i sociálno-ekonomické charakteristiky susedstva. Mimoškolské aktivity, ďalšie vzdelávanie, centrum pre starostlivosť o deti, detské a mládežnícke centrá dosahujú lepšiu úroveň a dostupnosť v bohatších štvrtiach a u vzdelanejších rodičov. Taktiež sa potvrdzuje, že viac a lepšie sociálne organizované susedstvá, ktoré sa utvárajú v prípade vzdelanejších a vyššie sociálno-ekonomicky postavených rodín, dokážu lepšie uplatňovať svoje požiadavky cez kolektívnu akciu a politické procesy ako tie, u ktorých je príjem a vzdelanie nižšie. (Podľa Haveman – Sandefur – Wolfe – Voyer 2004)

- II. *Sociálna organizácia a interakcia*: sociálno-dezorganizačná teória tvrdí, že niektoré charakteristiky susedstva (chudoba, etnická heterogenita, vysoká mobilita, nízka úroveň vlastníctva domov a bytov, koncentrácia migrantov) brzdia utváranie sociálnych väzieb a taktiež neutvárajú vhodné prostredie pre súhlas s hodnotami potrebnými pri uplatňovaní sociálnej kontroly a spolupráce pri dosahovaní spoločných cieľov. Výsledkom je, že takéto susedstvá sú viac nebezpečnými, nevýhodnými, stresujúcimi prostrediami pre život. Rodičia detí tu častejšie participujú na deviantnom správaní (delikvencia, kriminalita, rôzne podoby závislostí, násilie a pod.) a sú ním aj častejšie sužovaní. Aktívna pomoc a sociálna kontrola detí je kľúčová pre pozitívny vplyv susedstva na deti. Taktiež dve ďalšie teórie poukazujú na vzťah susedstva a správanie detí: Wiliam Julius Wilson (1987, 1997) vo svojom kolektívnom socializačnom modeli upozorňuje na nevyhnutnú rolu susedstva pri monitorovaní správania detí a pri poskytovaní rolových modelov a Colemanov (1988) model sociálneho kapitálu poukazuje na vplyv sociálnych sietí dospelých na deti. V susedstve s vyšším sociálnym kapitálom totiž deti vedia, že budú podporované vo svojich aktivitách. Sociálne väzby môžu však pôsobiť tak pozitívne, ako i negatívne na osvojené normy, hodnoty a konkrétne správanie (učenie sa negatívnym normám). Väzby s vonkajším svetom mimo susedstva sú taktiež veľmi dôležité. Najmä v prípade znevýhodnených susedstiev môže napomôcť väzba na extralokálne väzby pri hľadaní práce, pri poskytovaní informácií alebo služieb, ako i z hľadiska normatívnej spätnej väzby (u chudobných susedstiev, ako som už poukázal, sú často práve extralokálne väzby a slabé sociálne siete poddimenzované).
- III. *Pracovný a sobášny trh*: lokálny pracovný trh (často majúci charakter ilegálnej práce alebo výpomoci či sezónnej práce) a sobášny trh je pre niektoré komunity a susedstvá charakteristický a poskytuje často jedinou príležitosť na zvýšenie rodinných príjmov. Vysoká miera sobášnosti, endogénny sobášny trh v komunite poskytuje pozitívne sociálne normy,

silné inštitúcie, efektívnejšiu sociálnu kontrolu a monitoring správania a najmä pomocnú klímu pre deti. Susedstvo má taktiež vplyv na rodinnú dynamiku a rodičovské správanie či typ výchovy. Chudobné komunity využívajú častejšie autoritatívne metódy výchovy, viac využívajú tresty, nátlak, donucovanie a pod. To všetko má vplyv na emocionálny, kognitívny a sociálny vývoj dieťaťa.

- IV. *Normatívne prostredie*: často chudobné susedstvá vytvárajú negatívne normatívne prostredie, čo má vplyv na správanie samotných detí a rodičov.

Výsledky štúdií poukazujú na to, že prežitie detstvo v chudobnej lokalite (susedstve, komunite) môže výrazne negatívne ovplyvniť neskoršiu úspešnosť dieťaťa. Rezydentálna segregácia sa ukazuje byť jedným z kľúčových mechanizmov pre intergeneračnú transmisiu nerovnosti. Chudobné rodiny žijúce v chudobnom osídlení totiž len s veľkými problémami dokážu uniknúť z „osídlel“ chudoby. Na druhej strane sa vplyv lokality zatiaľ nepodarilo úplne jednoznačne dokázať. Význam a intenzita vplyvu lokality či susedstva sú odlišné v každej konkrétnej komunite a v každom konkrétnom priestore.

Záver

Odôvodnenosť skúmania nerovností v priestore, akými sú napríklad regionálne a medzisídlné disparity, marginalita územných celkov a komunít, rezydentálna segregácia, sa môže opierať aj o argumenty vzťahujúce sa na všeobecnejšie humanistické a politické východiská. Za humanistické východiská sa dajú považovať princípy solidarity, sociálnej spravodlivosti, rovnosť šancí a príležitostí, ktoré vychádzajú zo základných ľudských práv. Z podobných princípov vychádza aj regionálna politika Európskej únie, ktorej dlhodobými cieľmi sú dosiahnutie hospodárskej a najmä sociálnej kohézie (súdržnosti). Na Slovensku sa ako dôležité pri zmiernení regionálnych, medzisídlnych a lokálnych rozdielov ukazujú nielen efektívna regionálna politika, posilňovanie kompetencií a schopností regionálnych a obecných samospráv či zapojenie komunity do regenerácie lokalít, ale aj individuálny prístup k jednotlivým spomínaným priestorom tak, aby sa zohľadnili konkrétne podmienky vytvárajúce znevýhodnenie a aplikovali sa ciele prístupy riešenia problémov, zodpovedajúce charakteru znevýhodnenia. Na úrovni komunity sa ukazuje vhodná cesta v participácii komunity (sídlného spoločenstva) na riešení vlastného znevýhodnenia, a to cez stratégiu participácie do komunity. Je to zapojenie miestnych ľudí do programov regenerácie danej oblasti prostredníctvom partnerstva. Obyvatelia často prichádzajú s novými myšlienkami a postupmi riešenia problémov a ich participácia zaisťuje legitímnosť týchto plánov. Partnerstvo a zapojenie komunity, ako uvádza Atkinson (2000), však nie je všeliek, pretože mnohé problémy majú pôvod v širších štruktúrnych (ekonomických a spoločenských) silách, politických konaniach a inštitucionálno/organizačných problémoch. Lokálne iniciatívy samé tieto problémy nevyriešia, musia byť

prepojené so širšími národnými politikami. Miestnu sídelnú regeneráciu stále viac charakterizujú multisektorové partnerstvá – organizácie, ktoré sa pokúšajú kombinovať verejný, súkromný, dobrovoľný a komunitný sektor⁴⁸.

Cieľom tejto štúdie nebolo nájsť riešenia a navrhnúť stratégie zmierňovania, odstraňovania či predchádzania nerovností v priestore. Poukázanie na regionálny, medzisídelný a lokálny charakter chudoby a sociálneho vylúčenia, na ich charakteristické znaky, možnosti ich skúmania a identifikácia dôsledkov každodenného života v segregovanom priestore však môže byť jedným z východísk pri efektívnejšom navrhnutí spomínaných stratégií.

Roman Džambazovič (1973) je odborným asistentom na Katedre sociológie Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave. Výskumne sa dlhodobo zaoberá otázkami sociálnych problémov, ako i problematikou chudoby a sociálneho vylúčenia a sociológiou rodiny. Týmto okruhom sa venuje aj vo svojej pedagogickej činnosti. Spolupracoval ako riešiteľ na mnohých medzinárodných i domácich výskumných projektoch. Na tému chudoby a sociálneho vylúčenia publikuje doma aj v zahraničí.

LITERATÚRA

- ATKINSON, R., 2000: Combating Social Exclusion in Europe: The New Urban Policy Challenge. In: *Urban Studies*, Vol. 37, Issue 5/6, pp. 1037-1055.
- BARRY, B., 2002: Social Exclusion, Social Isolation, and the Distribution of Income. In: Hill, J., Le Grand, J., Piachaud, D. (eds.): *Understanding Social Exclusion*. Oxford, Oxford University Press, pp. 13-29.
- BARTOVÁ, Ľ., 2004: Chudoba v obciach SR. In: *Acta oeconomica et informatica*, 1, s. 14-17.
- BAUMAN, Z., 1999: *Globalizace (Důsledky pro člověka)*. Praha, Mladá fronta.
- BAUMAN, Z., 2006: *Komunita (Hľadanie bezpečia vo svete bez istôt)*. Bratislava, Vydavateľstvo Spolku slovenských spisovateľov.
- BERGHMAN, J., 1995: Social Exclusion in Europe: Policy Context and Analytical Framework. In: Room, G. (Ed): *Beyond the Threshold: The Measurement and Analysis of Social Exclusion*. Bristol, The Policy Press University Bristol, pp. 10-28.
- BODNÁROVÁ, B. – FILADELFIOVÁ, J. – DŽAMBAZOVIČ, R. – GERBERY, D. – HOLUBOVÁ, B., 2005: Pramenná publikácia z empirických prieskumov *Názory, postoje a skúsenosti obyvateľov SR vo vzťahu k sociálnej situácii – Rok 2003 a Rok 2004*. Bratislava, SŠPR.
- BODNÁROVÁ, B. – GERBERY, D. – FILADELFIOVÁ, J. – BERNHAUSEROVÁ, E., 2006: Medzigeneračný prieskum podmienok života rodín. Bratislava, Inštitút pre výskum práce a rodiny

⁴⁸ Aj v tomto prípade však dochádza k problémom, ktoré vyplývajú z neochoty akceptovať prítomnosť mocenských vzťahov, nediskutuje sa a nie sú artikulované odpovede na otázky o tom, čo partnerstvo znamená, alebo aké procesy formujú partnerstvo a umožňujú jeho fungovanie.

- BODNÁROVÁ, B. – GERBERY, D. – DŽAMBAZOVIČ, R., 2006: Reflexia zmien v sociálnej politike očami verejnosti. In: Bodnárová, B., Filadelfiová, J., Gerbery, D., Džambazovič, R., Kvapilová, E.: *Premeny sociálnej politiky*. Bratislava, Inštitút pre výskum práce a rodiny, s. 205-227.
- BUCHTA, S., 2007: Možnosti a perspektívy riešenia vidieckej zamestnanosti. In: *Sociológia*, r. 39, č. 2, s. 119-135.
- BURJANEK, A., 1997a: Segregace. In: *Sociologický časopis*, r. 33, č. 4, s. 423-434.
- BURJANEK, A., 1997b: Urbánní deprívace. In: *Sociální studia*, Sborník prací Filozofické fakulty, Masarykova univerzita v Brně, s. 167-183.
- BURCHARDT, T. – LE GRAND, J. – PIACHAUD, D., 1999: Social exclusion in Britain 1991 – 1995. In: *Social Policy and Administration*, Vol. 33, Issue 3, pp. 227-244.
- COLEMAN, J. S., 1988: Social Capital in the Creation of Human Capital. In: *American Journal of Sociology*, 94, pp. 95-120.
- DAHRENDORF, R., 1991: *Moderný sociálny konflikt (Esej o politike slobody)*. Bratislava, Archa.
- DŽAMBAZOVIČ, R., 2004: Posun od merania chudoby k sociálnemu vylúčeniu. In: Šebová, M. (Ed.): *Otázky merania chudoby*. Bratislava, FES, s. 11-23.
- DŽAMBAZOVIČ, R., 2005: *Meniace sa podoby chudoby na Slovensku*. Dizertačná práca. Bratislava, UK.
- DŽAMBAZOVIČ, R., 2006a: Rôzne podoby chudoby na Slovensku. In: Kusá, Z., Džambazovič, R.: *Chudoba v slovenskej spoločnosti a vzťah slovenskej spoločnosti k chudobe*. Bratislava, Národný komitét UNESCO NK MOST, Sociologický ústav SAV, s. 111-132.
- DŽAMBAZOVIČ, R., 2006b: Sociálno-ekonomická situácia rodín a domácností na Slovensku z pohľadu sociologických výskumov. In: Hamplová, D., Šalamounová, P., Šamanová, G. (eds.): *Životní cyklus. Sociologické a demografické perspektivy*. Praha, Sociologický ústav AV ČR, s. 280-302.
- DŽAMBAZOVIČ, R. – GERBERY, D., 2005: Od chudoby k sociálnemu vylúčeniu. In: *Sociológia*, r. 37, č. 2, s. 143-176.
- DŽAMBAZOVIČ, R. – JURÁSKOVÁ, M., 2002: Sociálna exklúzia (vylúčenie) Rómov na Slovensku. In: Vašečka, M. (Ed.): *Čačipen pal o Roma. Súhrnná správa o Rómoch na Slovensku*. Bratislava: IVO, s. 527-564.
- DŽAMBAZOVIČ, R. – VAŠEČKA, M., 2000: Rómovia a chudoba. In: Vagač, L. (Ed.): *Národná správa o ľudskom rozvoji (Slovenská republika 2000)*. Bratislava, UNDP, s. 93-106.
- European Social Statistics – Second report: *Income, Poverty and Social Exclusion*. Luxembourg: EC, 2002.
- FALŤAN, Ľ. – GAJDOŠ, P. – PAŠIAK, J., 1995a: Sociálna marginalita území Slovenska. Bratislava, S.P.A.C.E.
- FALŤAN, Ľ. – GAJDOŠ, P. – PAŠIAK, J., 1995b: Marginálne územia na Slovensku – história a súčasnosť. In: *Sociológia*, r. 27, č. 1-2, s. 31-38.
- FILADELFIOVÁ, J. – GERBERY, D. – ŠKOBLA, D., 2006: *Správa o životných podmienkach rómskych domácností na Slovensku*. Bratislava, UNDP.
- FILIPOVÁ, J. – TONHAUSEROVÁ, A., 1991: *Obyvateľstvo Slovenskej republiky žijúce pod životným minimom v roku 1988*. Bratislava, VÚPSV.

GAJDOŠ, P., 2002: Človek, spoločnosť, prostredie. Vybrané problémy priestorovej sociológie. Bratislava, Sociologický ústav SAV.

GAJDOŠ, P., 2004: Typológia regionálnej diferenciácie SR. In: Falťan, L., Pašiak, J.: Regionálny rozvoj Slovenska. Východiská a súčasný stav. Bratislava, Sociologický ústav SAV, s. 54-79.

GAJDOŠ, P., 2005: Teoretický a metodologický rámec klasifikácie a typológie regiónov Slovenska v kontexte teritoriálnych disparít. In: Ira, V., Pašiak, J., Falťan, L., Gajdoš, P.: Podoby regionálnych odlišností na Slovensku. Príklady vybraných okresov. Bratislava, Sociologický ústav SAV, s. 25-46.

GAJDOŠ, P. – PAŠIAK, J., 1995: Vývoj sociálno-ekologickej situácie slovenskej spoločnosti. Bratislava, Veda.

GAJDOŠ, P. – PAŠIAK, J., 2006: Regionálny rozvoj Slovenska z pohľadu priestorovej sociológie. Bratislava, Sociologický ústav SAV, NK UNESCO MOST.

GLENNERSTER, H. – LUPTON, R. – NODEN, P. – POWER, A., 1999: Poverty, Social Exclusion and Neighbourhood: Studying the area bases of social exclusion. London, CASE.

HAVEMAN, R. – SANDEFUR, G. – WOLFE, B. – VOYER, A., 2004: Trends in Children's Attainments and Their Determinants as Family Income Inequality Has Increased. In: Neckerman, K. M. (ed.): Social Inequality. New York, Russell Sage Foundation.

HILLS, J. (Ed.), 1996: New Inequalities: The changing distribution of income and wealth in the UK. Cambridge, Cambridge University Press.

HILLS, J. – LE GRAND, J. – PIACHAUD, D. (eds.), 2002: Understanding Social Exclusion. Oxford, Oxford University Press.

HORECKÝ, M. – KOVÁČOVÁ, Y., 2004a: Príjmy domácností v roku 2002, 1. časť. In: Slovenská štatistika a demografia, r. 14, 1, s.33-45.

HORECKÝ, M. – KOVÁČOVÁ, Y., 2004b: Príjmy domácností v roku 2002, 2. časť. In: Slovenská štatistika a demografia, r. 14, 4, s. 98-105.

Integrating Distressed Urban Areas. Paris, OECD, 1998.

JENCKS, CH. – PETERSON, P. E. (eds.), 1991: Urban Underclass. Washington D. C.: The Brooklyn Institution.

KLING, J., 2002: Regionálna politika a regionálny vývoj. In: Kollár, M., Mesežnikov, G. (eds.): Slovensko 2002. Súhrnná správa o stave spoločnosti II. Bratislava, IVO, s. 109-126.

KRÁĽOVSKÁ, V., 2006: Zdravotný stav detí a žien žijúcich v chudobných komunitách Slovenskej republiky. In: Kusá, Z., Džambazovič, R.: Chudoba v slovenskej spoločnosti a vzťah slovenskej spoločnosti k chudobe. Bratislava, Národný komitét UNESCO NK MOST, Sociologický ústav SAV, s. 152-157.

LIPTON, M., 1977: Why Poor People Stay Poor: Urban Bias in World Development. London, Temple Smith.

LUPTON, R. – POWER, A., 2002: Social Exclusion and Neighbourhoods. In: Hill, J., Le Grand, J., Piachaud, D.: Understanding Social Exclusion. Oxford, Oxford University Press, s. 118-140.

MASSEY, D. – DENTON, N., 1993: American Apartheid – Segregation and the Making of the Underclass. Cambridge, Harvard University Press.

MICHÁLEK, A., 2004a: Nepeňažné miery chudoby (Koncept mnohonásobnej deprivácie). In: Šebová, M. (Ed.): Otázky merania chudoby. Bratislava, FES, s. 65-71.

MICHÁLEK, A., 2004b: Meranie chudoby územných celkov (regiónov na príklade okresov SR). In: Sociológia, r. 36, č. 1, s. 7-30.

MICHÁLEK, A., 2006: Regióny a lokálne centrá chudoby na Slovensku. In: Slovenský národopis, r. 54, č. 2, s. 182-196.

MUSIL, J., 1992: Zmeny mestských systémů v postkomunistických spoločnostech strednej Evropy. In: Sociologický časopis, r. 28, č. 4, s. 451-461.

MUŠINKA, A. (Ed.), 2006: Stará tehelná (Súčasný stav a možnosti riešenia). Prešov, Centrum antropologických štúdií.

ONDROŠ, S. – KOREC, P., 2006: Súčasná dimenzia sociálno-demografickej priestorovej štruktúry Bratislavy. In: Sociológia, r. 38, č. 1, s. 49-82.

PALMER, G. – NORTH, J. – CARR, J. – KENWAY, P., 2003: Monitoring Poverty and Social Exclusion 2003. York, New Policy Institute, Joseph Rowntree Foundation.

PAŠIAK, J., 2005: K teoretickej a metodologickej problematike regionálnej diferenciácie a typológie ako súčasť teórie regionálneho rozvoja. Podkladová štúdia. Bratislava.

PAŠIAK, J., 2002: Občianska spoločnosť v kontexte vývoja sídelných štruktúr. In: Sociológia, r. 34, č. 5, s. 423-443.

PAŠIAK, J. – GAJDOŠ, P. – FALŤAN, L., 1998: Územná, regionálna a lokálna problematika Slovenska. In: Bútor, M., Ivantyšin, M. (eds.): Slovensko 1997. Súhrnná správa o stave spoločnosti a trendoch na rok 1998. Bratislava, IVO, s. 483-510.

PEBLEY, A. R. – SASTRY, N., 2004: Neighborhoods, Poverty, and Children's Well-Being. In: Neckerman, K. M. (Ed.): Social Inequality. New York, Russell Sage Foundation.

PERCY-SMITH, J., 2000: Introduction: the contours of social exclusion. In: Percy-Smith, J. (Ed.): Policy Responses to Social Exclusion (Towards Inclusion?). Buckingham, Open University Press, s. 1-21.

POWER, A. – WILSON, W. J., 2000: Social Exclusion and the Future of Cities. London, CASE.

RADIČOVÁ, I., 2001: Hic Sunt Romales. Bratislava, Nadácia S.P.A.C.E.

RADIČOVÁ, I. (ed.), 2004: Atlas rómskych komunit na Slovensku 2004. Bratislava, Nadácia S.P.A.C.E., IVO.

RŮŽIČKA, M., 2006: Geografie sociální exkluze. In: Ferenčuhová, S., Šuleřová, M., Vacková, B. (eds.): Město. Sociální studia, 2, Brno, FSS MU, s. 117-132.

SEN, A., 2003: Társadalmi kirekesztés: fogalom, alkalmazás és vizsgálat I. (Sociálne vylúčenie: pojem, aplikácia a výskum I.). In: Esély, 2, s. 3-14.

Slovenská republika: štúdia o životnej úrovni, zamestnanosti a trhu práce. Bratislava: Svetová banka, Slovenská spoločnosť pre zahraničnú politiku, 2001.

SOPÓCI, J. – DŽAMBAZOVIČ, R., 2003: Sociálne nerovnosti a chudoba. In: Sopóci, J. a kol.: Slovensko v deväťdesiatych rokoch: osem pohľadov. Bratislava, UK, s. 154-180.

Správa o sociálnej situácii obyvateľstva Slovenskej republiky za rok 2006. Bratislava, MPSVR SR, 2007

SCHEFFEL, D. – MUŠINKA, A. (eds.), 2004: Rómska marginalita. Prešov, Centrum antropologických výskumov.

- VAŇO, B. – MÉSZÁROS, J., 2004: Reprodukčné správanie obyvateľstva v obciach s nízkym životným štandardom. Bratislava, Infostat.
- VAŠEČKA, M. (ed.), 2002: Čačipen pal o Roma. Súhrnná správa o Rómoch na Slovensku. Bratislava, IVO.
- VAŠEČKA, M. – DŽAMBAZOVIČ, R., 2000: Sociálno-ekonomická situácia Rómov na Slovensku ako potenciálnych migrantov a žiadateľov o azyl v krajinách EÚ. In: Sociálna a ekonomická situácia potenciálnych žiadateľov o azyl zo Slovenskej republiky. Bratislava, Medzinárodná organizácia pre migráciu (IOM), s. 17-62.
- VERMA, V. – BETTI, G. – LEMMI, A. – MULAS, A. – NATILLI, M. – NERI, L. – SALVATI, N., 2003: Regional Indicators to Reflect Social Exclusion and Poverty. Final Report. Brussels, European Commission.
- VLEMINCKX, K. – BERGHMAN, J., 2001: Social Exclusion and the Welfare State: an Overview of Conceptual Issues and Policy Implication. In: Mayes, D. G., Berghman, J., Salais, R. (eds.): Social Exclusion and European Policy. Cheltenham, Globalization and Welfare, s. 27-46.
- WILSON, W. J., 1987: The Trully Disadvantaged: The Inner City, The Underclass and Public Policy. Chicago, University of Chicago Press.
- WILSON, W. J., 1997: When Work Disappers. The World of the New Urban Poor. New York, Vintage Books.